

Л.Гриневич

ДЕНЬ РСЧА В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ МІФОТВОРЕНЬ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Чому саме 23 лютого стало днем святкування народження РСЧА? Це питання опинялося у фокусі дискусій принаймні тричі. І хоча майже напередодні розвалу СРСР офіційні історики все-таки були змушені визнати випадковість цієї дати, чимало залишилося нез'ясованим. Й справді: коли ж і за яких обставин народився міф про 23 лютого, хто був його безпосереднім творцем, як саме цей міф "вписувався" в більшовицьку концепцію історії РСЧА, чи зазнавав трансформацій в міру перманентних переписувань цієї історії?

У новітній публіцистиці термін "історичний міф" доволі часто вживається в образливому тоні, означаючи спотворену інтерпретацію тих чи інших історичних подій або притаманні масовій свідомості усталені стереотипи, які не мають під собою правдивої основи і які обов'язково мають бути викриті. Ми, однак, ґрунтуємо своє дослідження, виходячи з розуміння суті історичної міфології як засобу формування колективної ідентичності спільноти. З огляду на це питання про те, дійсні чи вигадані історичні події, були покладені в основу міфу 23 лютого, не є принципового значення. На перший план висувається проблема з'ясування того, що саме легітимізувала вишеозначена міфологема, яку ідентичність закорінювала.

Продуціювання історичних міфів не було суто радянським явищем. У тому чи іншому вигляді міфологеми існували в історіографії різних держав у минулому, існують тепер, існуватимуть і в майбутньому, оскільки існуватиме практика використання історії у політичних цілях. Радянська історична міфотворчість все ж мала свої специфічні особливості: навряд можна знайти аналогію радянській практиці, коли ті чи інші історичні події навіть за життя однієї людини постійно

переписувалися, перероблялися та "поліпшувалися" з метою задоволення потреб чергового партійного лідера. Міф про 23 лютого в цьому плані не був виключенням.

Хоча святкування першої річниці РСЧА в 1919 р. дійсно припало на 23 лютого, проте з повідомлення, що його було вміщено 7 лютого 1919 р. газетою "Известия народного комиссариата по военным делам", прямо впливало те, що цей день був обраний для святкування умовно, бо власне днем народження свого дітища більшовики вважали 15 (28) січня 1918 р. - день підписання головою РНК РСФРР декрету "Про організацію Робітничо-Селянської армії".¹

Між іншим, щодо самого святкування, то воно не спричинило очікуваного організаторами "революційного ентузіазму мас". "Навіщо грати словами, — з прикрістю писали "Известия", — свято 23 лютого, річниця Червоної армії не вдалася, пройшла тускло, в'яло... Вона наводить на журний, проте однозначний висновок: "Червона армія не є популярною і ми її не любимо..."²

Впродовж 1920-1921 рр. річниці РСЧА офіційно взагалі не відзначалися. Ситуація змінилася лише з 1922 р. З цього часу і на багато десятиліть День РСЧА і ВМФ став однією з ключових святкових традицій радянської системи.

До 1922 р. відноситься й саме народження міфу про 23 лютого. Його "хрещеним батьком", очевидно, можна вважати тодішнього "вождя № 2", голову ВВРР Л.Троцького. У всякому разі, Троцький у своїй урочистій доповіді з нагоди четвертих роковин Червоної армії, а наступного року й у святочному наказі з приводу її п'ятирічного ювілею, дозволив собі "вільне трактування" причини обрання саме 23 лютого днем празникування, зазначивши, що, мовляв, у цей день 1918 року Декрет про організацію нової армії був опублікований³.

Одразу ж визначимося: сентенція Троцького не відповідала дійсності, адже вишеозначений декрет був ухвалений РНК 15 (28) січня та опублікований в пресі між 18 і 20 січня 1918 р. А

проте навряд міфотворчість Л.Троцького була несвідомою. Скоріше за все вона була пов'язана зі стремлінням влади "узаконити" започатковану 1919 р. святкову традицію, прив'язавши її до конкретних і, так би мовити, вагомих історичних подій...

Фактично з подавання голови ВВРР ця первісна версія міфу про 23 лютого миттєво перекочувала на шпальти радянських газет і журналів, невдовзі вона потрапила й до науково-популярних видань, підручників з історії РСЧА⁴.

Втім, упродовж 20-х рр. ані день 23 лютого, ані взагалі події зими 1918 р. не посідали чільного місця в контексті святкувань. Останнє прямо виходило з поширеної на той час "воєнспецівської концепції" радянської військової історії, згідно якої визначальними з огляду становлення РСЧА визнавалися події літа-осені 1918 – періоду повернення до регулярних основ у практиці військового будівництва та перших гучних перемог РСЧА на Східному фронті.

Така спрямованість радянської пропагандистської машини мала обґрунтовувати правильність відмови навесні 1918 р. уряду В.Леніна від декларованих на етапі боротьби за владу в країні соціалістичних принципів у військовій справі. Разом із тим, широка експлуатація історичної версії про "справжнє народження" нової армії восени 1918 р., коли "під Казанню і Симбірськом молода Червона армія отримала своє перше бойове хрещення" явно була пов'язана і з активним впровадженням владою у свідомість населення "культу Троцького". Пропонована міфологема не тільки легітимізувала вже існуючий статус голови ВВРР як "вождя і організатора Червоної армії", але й закладала підґрунтя його можливих претензій на іще більш масштабну роль в радянській країні.

Піком пропагандистської кампанії роздмухування "культу Троцького" став 1923 р., рік широкомасштабного відзначення 5-ї річниці РСЧА. Під час святкувань портретами Троцького були прикрашені площі великих міст і малих містечок, вони

заповнили й перші сторінки друкованих видань, його ім'я – “меча в руках російського і світового пролетаріату” звучало на численних мітингах і зібраннях. У серпні 1923 р. у Тбілісі відбулася прем'єра першої пригодницької кінострічки “Червоні дияволята”, герої якої, даючи клятву битися з ворогом, цілували портрети Леніна і Троцького. Врешті-решт, на честь Л.Троцького було названо місто Гатчина, селище у Вознесенському повіті Одеської губернії, есмінець Балтійського флоту, канонерка Каспійської флотилії...

А проте 1923 р. став і своєрідною “лебединою пісню” Троцького у ролі “вождя і організатора РСЧА”. Тенденція до змін доволі виразно заявила про себе вже у лютому 1924 р., коли відзначалася шоста річниця Червоної армії.

Так само, як це було і в минулі роки, 23 лютого 1924 р. перші сторінки офіційних видань вмістили написані Л.Троцьким святочні передовиці, його портрети з написом “вождь і вихователь РСЧА” посіли вже звичне місце на вулицях і площах. Поряд із цим, у виступах ряду партійних діячів (Г.Зінов'єва, М.Фрунзе, О.Ярославського) пролунала теза “створення РСЧА — її успіхи — Ленін”. Це було новиною, адже досі поняття “армія” асоціювалося виключно з ім'ям Троцького⁵. На перший погляд, тональність цих виступів була пройнята щирим сумуванням за щойно померлим вождем. Та насправді все обстояло інакше. Обережна, на рівні натяків спроба змінити акценти в оцінці ранньої історії РСЧА за допомогою персони Леніна були пробним каменем широкозакроєної “антитроцькістської кампанії”, яка невдовзі розгорнулася в радянській Росії.

Восени 1924 р. Л.Троцький уже перебував у відкритій конфронтації зі своїми противниками – передусім Сталіним, Зінов'євим, Каменєвим. Повним ходом тривало й розвінчування “культу його особи”. І хоча в своїй переважній більшості пропагандистські удари, нанесені в цей час іміджу “вождя № 2”

стосувалися оцінок його ролі в жовтні 1917 р., все ж без топтання в порох його особи як керівника РСЧА не обійшлося.

Висмикування з загального позитивного контексту несуттєвих негативних факторів, гіперболізація та абсолютизація їх, перетворення на сутність явищ першого порядку, вип'ячування одних та приховування інших фактів, нарешті брутальна фальсифікація – ось неповний перелік заходів, за допомогою яких зруйновано таку, здавалося б, непохитну міфологему як “Троцький – вождь РСЧА”.

Ці самі заходи забезпечили й “творення” нових “великих” і “малих” вождів РСЧА. До останніх належав, зокрема, К.Ворошилов. Після підозрілої смерті на операційному столі М.Фрунзе він посів колишнє місце самого Л.Троцького. У новій ролі наркомвоєнмору СРСР “залізний Клим” одразу ж взявся за увічнення власних “військових заслуг”.

У серпні 1926 р. очолювана ним Комісія по підготовці святкування Х-ої річниці РСЧА внесла на розгляд РВР СРСР сенсаційну пропозицію: відмовитися від святкування дня народження армії взимку й перенести його на літо⁶. До яких подій мало б бути приурочене святкування – не важко здогадатися за роздутою надалі пропагандистською кампанією увічнення “славних заслуг” Сталіна і Ворошилова на Царицинському фронті. Три місяці питання це залишалося відкритим. Врешті-решт від ідеї перенесення свята довелося відмовитися: день 23 лютого уже встиг стати традицією і просто зтерти його з червоного календаря комісія не наважилась.

Це, однак, не завадило внесенню коректив у трактування міфу про 23 лютого. Видана у день 10-ти річного ювілею РСЧА постанова ВЦВК і РНК уже наголошувала на тому, що “23 лютого робітническо-селянський уряд розпочав формування перших загонів Червоної армії”⁷. Наступного року часопис “Война и революция” вмістив запропоновані колишнім генералом М.Бонч-Бруєвичем деталі нової міфологеми. Він пригадав, що вночі 22 лютого 1918 р. уряд В.Леніна,

поставлений перед загрозою безперешкодного прориву кайзерівських військ до Петрограда, звернувся за допомогою до генералів царської армії. Об'єднавшись у Штаб оборони, воєнспеці спішно розробили план захисту столиці і вже вранці, 23 лютого почалася його реалізація: на місця розташування противника були вислані окремі розвідувальні групи, які потому склали основу "оборонної завіси". З цього всього М.Бонч-Бруєвич робив висновок: "23 лютого був зроблений перший практичний крок у напрямку формування Червоної армії," "народилися перші ланки майбутніх збройних сил"⁸.

Слід зазначити, що пропоноване колишнім начальником Штабу оборони пояснення причини обрання днем народження РСЧА саме 23 лютого, хоча по суті й не відповідало дійсності, та все ж являло собою найбільш наближену до правди історичну версію. Проте ця зовсім не героїчна, до того ж "воєнспецівська" інтерпретація не встигла поширитися, бо не відповідала новим ідеологічним завданням - зокрема, утвердженню в свідомості суспільства виключності особи нового "вождя № 1" - Й.Сталіна.

У витоків творення міфу "Сталін — вождь РСЧА" стояв К.Ворошилов. Написана ним у 1929 р. стаття-панегирик "Сталін і Червона армія" являла собою класичний взірець фальсифікації історичного минулого та практики його використання для досягнення конкретних політичних цілей⁹. На цей раз читачу пропонувалася нова схема "В.Ленін - його вірний соратник Й.Сталін - організація Червоної армії - її блискучі перемоги". Що стосується видвореного за межі СРСР Л.Троцького, то йому, ясна річ, відводилася роль прихованого ворога.

Відзначимо, що прагнучи затвердити образ Й.Сталіна як "вождя РСЧА", К.Ворошилов не виявив особливої винахідливості. Практично всі "пропагандистські кліше", що свого часу використовувалися для затвердження "культу Л.Троцького", тепер були перенесені на іншого "найближчого соратника Ілліча". Безсоромний плагіат проглядався буквально у всьому — зокрема й у побудові К.Ворошиловим історії про неабияку роль

Сталіна у громадянській війні. Красномовний приклад: розпропагований колись епізод перебування Л.Троцького влітку-восени 1918 р. в районі Свіязька під Казанню, де йому для припинення дезорганізації військ довелося застосувати систему децимацій, внаслідок чого були розстріляні й "заслужені комуністи", тепер був замінений на розповідь про рішучість і принциповість Й.Сталіна під час його перебування влітку 1918 р. під Царицином, де йому довелося розстрілювати "ворогів-воєнспеців".

Втім, ідеологічна спрямованість версії К.Ворошилова не обмежувалася лише витісненням культу однієї персони та творенням культу іншої. Йшлося про кардинальні зміни всієї концепції історії РСЧА, зокрема про відмову від пануючої "воєнспецівської" концепції та заміну її на "краскомівську", суть якої полягала в обґрунтуванні особливої ролі в Червоній армії під час громадянської війни партійних діячів — військових обскурантів, до яких, власне кажучи, належали Й.Сталін і К.Ворошилов.

Наприкінці 20-х-на початку 30-х рр. прокотилася хвиля масових репресій в РСЧА, масштаби яких дослідникам іще належить з'ясувати, проте які безперечно були значними. У всякому разі, представлена здебільшого воєнспецами радянська військово-історична наука, яка, попри ідеологічного тиску, все ж розвивалася й мала певні здобутки, була практично знищена, коли на початку 30-х рр. її найбільш видатні представники були репресовані, а їх праці заборонені. Місце професіоналів посіли "ідейні" невігласи та ті з "колишніх", які змогли пристосуватися до нових ідеологічних потреб радянської системи. Саме їх зусиллями висувані новими вождями історичні схеми почали набувати наукоподібність.

Іще в 1933 р. К.Ворошилов, виступаючи на урочистих зборах, присвячених 15-ї річниці РСЧА, визнавав, що "пристосування свята роковин РСЧА до 23 лютого має досить випадковий, важко пояснюваний характер і не збігається з

історичними датами"¹⁰. Проте вже у 1938 р., після виходу в світ праці "Історія ВКП (б). Короткий курс", з цією невизначеністю було покінчено. Чергове трактування міфу про 23 лютого було таким: мовляв, саме в цей день під Псковом і Нарвою молоді загони нової армії дали рішучу відсіч кайзерівським військам і тим самим призупинили їх наступ на Петроград¹¹.

У подальшому цю версію було "поліпшено". 23 лютого 1942 р. Й.Сталіним було видано наказ N 55, з якого слідувало, що "під Псковом і Нарвою молоді частини Червоної армії вщент розбили німецьких загарбників"¹². Майже слідом за цим в офіційній пресі з'явилася серія історичних публікацій, автори яких (І.Мінц, Е.Городецький, О.Ярославський), не обтяжуючи себе власне науковою аргументацією, переспівували заяву вождя¹³. В 1943 р. у Москві була видана, також суто пропагандистська за своєю спрямованістю, збірка документів "Розгром німецьких загарбників в 1918 р."¹⁴.

Відзначимо, що нові мотиви міфу про 23 лютого за умов ведення війни проти німецьких загарбників були націлені на піднесення бойового духу мас. На це ж спрямовувалися й інші пропагандистські заходи навколо святкування річниць РСЧА. В цьому плані не можна не згадати, приміром, про О.Матросова, реальну дату загибелі якого (27 лютого) сталінські ідеологи навмисно пересунули на 23 лютого, "приурочивши" її до 25-ти ліття Червоної армії.

У сталінській інтерпретації міф про 23 лютого міцно увійшов до радянської історіографії повоєнного періоду. Так само міцно в "наукових працях" затвердилася "краскомівська" концепція історії РСЧА з її вихваляннями героїв-партійців часів громадянської війни — щоправда тільки тих, кого обійшли жернова сталінської репресивної машини. "Героєм № 1" у цьому контексті був, зрозуміла річ, "товариш Сталін". До речі, вже напередодні Другої світової війни, а особливо після її завершення зазнала суттєвих змін широко пропагована колись схема "Ленін - Сталін – створення Червоної армії – її перемоги".

Використавши авторитет покійного вождя в процесі боротьби за владу, Й.Сталін без зайвих церемоній скинув цей тягар, оголосив себе "вождем світового пролетаріату", "вождем і організатором РСЧА" і, навіть, поставив під сумнів військові здібності Леніна, коли написав у 1946 р. відомого листа військовому історичу Разину (мовляв, "Старий" не розбирався у військових питаннях, перекладаючи їх вирішення на "молодь")¹⁵.

Факт "розгрому кайзерівських військ" під Псковом і Нарвою в 1918 р. поступово став сприйматися в радянському суспільстві як аксіома. Саме тому автор відомого на той час роману "Порт-Артур" письменник А.Степанов, натхненний героїчним минулим батьків і дідів, вирішив написати документальну повість, присвячену цим подіям. Яким же був його подив, коли в архівах не вдалося знайти підтверджень ані героїзму червоногвардійців, ані навіть свідчень самого бою. Розгублений літератор звернувся в 1951 р. до Й.Сталіна з листом, якого було переадресовано секретаріату головної редколегії "Історії громадянської війни в СРСР".

Вже після смерті Й.Сталіна ця історія потрапила до преси — зокрема, про неї згадав у 1964 р. історик С.Найда в опублікованій "Военно-историческим журналом" статті "Чому день Радянської армії і Військово-Морського флоту святкують 23 лютого"¹⁶. Виступаючи з "викриттям" вигадки Й.Сталіна про перемогу червоногвардійців під Псковом і Нарвою, радянський професор пропонував як істину нову вигадку — мовляв, цей день був особливим в історії РСЧА тому, що саме він став днем "масового вступу трудящих до лав Червоної армії"¹⁷.

Ця нова версія, доповнена пізніше тезою про начебто активний спротив перших загонів Червоної армії кайзерівським військам — причому не тільки власне під Псковом, Нарвою, але й в Прибалтиці, в Україні — була покладена в основу виданої 1968 р. книги "50 років Збройних Сил СРСР. 1918-1958"¹⁸, а також в опублікованих у наступні роки чисельних статтях,

монографіях і навіть спогадах очевидців (щодо останніх, то нікого не здивував той факт, що очевидці перших славетних перемог РСЧА у лютому 1918 р. десятиліттями мовчали).

Ідеологічне спрямування нової міфологеми було цілком очевидним: вдавшись до розвінчування "культу Сталіна", радянське керівництво обмежилось лише критикою персони Сталіна, залишивши в недоторканності саму систему та її цінності. Втім, новації історичного міфотворення навколо 23 лютого та інших історичних подій приживлювалися в суспільній свідомості, приголомшеній викриттями злочинів Сталіна, небезболісно. Наприклад, у 1966 р. журнал "Новый мир" надрукував статтю В.Кардина "Легенди і факти", в якій поряд з іншими підіймалася проблема "дутої" дати народження РСЧА¹⁹. Однак ці та інші подібні розмірковування інтелігенції, натхненній вітрами "відлиги", припинялися доволі жорстко. Зокрема, у відповідь на статтю В.Кардина газета "Красная звезда" опублікувала відкритий лист групи ветеранів — Героїв Радянського Союзу під назвою "Легендарне не перекреслити", що містив звинувачення автора, а разом і часописа у спробах представити РСЧА "незакононародженим дітям", створити "вакуум у революційних і бойових традиціях старших поколінь". Вкрай обурені ветерани запевняли всіх у тому, що "люди наші хочуть піднятися над "чорним хлібом" фактів й передати навіки постичні перекази про великі події..."²⁰

Отже, багатообіцяючі вітри доби "відлиги" лише на короткий час розрядили затхлу атмосферу комуністичної ідеології. Поступово все повернулося "на круги своя" - зокрема й щодо трактування історії РСЧА в цілому. Тут, власне кажучи, як і раніше на той чи інший кшталт будіювалася "краскомівська концепція", щоправда без Сталіна (він на деяких час став фігурою умовчання), а з Леніном - "справжнім творцем РСЧА".

Додамо, що попри визнання вигадкою переможних боїв РСЧА під Псковом і Нарвою 23 лютого 1918 р. навіть офіційною історіографією, радянська пропагандистська машина продовжувала

експлуатувати старий міф, подекуди й без внесення до нього якихось коректив. У лютому 1969 р. у Пскові з великою помпою було відкрито запланований іще за часів Сталіна меморіал з 47-ми метровим обеліском у вигляді багнету з написом "Доблесній Робітничо-Селянській армії, її бійцям, командирам і політпрацівникам на честь перших славних перемог над імперіалістичними загарбниками в лютому 1918 р."

Опосередковано з міфом про 23 лютого й безпосередньо з міфотворчістю навколо подій Великої вітчизняної війни було пов'язано й роздмухування згодом воєнних заслуг Л.Брежнєва. певно зовсім не випадково розтиражований мільйонними тиражами "бестселер" Брежнєва "Малая земля" вперше було опубліковано саме напередодні чергового дня народження Радянської армії.

Нові хвилі навколо "дня 23 лютого" здійснювалися вже за "добу гласності". В колах демократично налаштованої інтелігенції, на сторінках перебудовних видань (зокрема журналу "Огонек") з'явилися публікації-викриття цього та інших міфів радянської історії. Врешті-решт, офіційні історики наважилися припідняти завісу загадкової дати народження Червоної армії. Майже напередодні розвалу СРСР в "Красной звезде" з'явилася стаття А.Смеліна "Про лютий 1918-го без міфів і про те, чому ми відзначаємо День Радянської армії і Військово-морського флоту саме 23-го лютого"²¹. Ізюминою публікації став начебто виявлений в архіві (напевне, добре прихований до цього часу) документ, який доводив, що ініціатива святкування річниць РСЧА належала М.Подвойському, який у січні 1919 р. звернувся з відповідним листом до ВЦВК, що відзначення роковин Червоної армії приурочувалося до 15 (28) січня 1918 р. — дня виходу відповідного декрету РНК, проте за технічними обставинами провести святкування 28 січня 1919 р. не вдалося. Отож, спочатку воно було перенесене на неділю 16 лютого, а пізніше — на неділю 23 лютого...

Звернемо увагу на те, що хоча заголовок цієї статті був багатообіцяючим, все ж правди, всієї правди ані про лютий 1918 р., ані власне про історію міфологізування навколо самої дати 23 лютого вона не давала. Перекладаючи вину за міфотворчість на Сталіна, автор статті у прихованій формі не тільки виправдо-вував його (мовляв, міф про 23 лютого народився "у тяжкий 1942 рік і звернення до колишніх перемог над німецькими військами... мало надати нашому народу додаткових сил"), але й продовжував міфологізування, наголошуючи на "славних початках" РСЧА (в 1918 р. у Пскова і Нарви "був подвиг, хоча й не було перемоги")²². Отже, йшлося про використання "правди історії" (принаймні, частки правди) як інструменту збереження існуючих ідеологічних концепцій та радянської системи в цілому.

Як бачимо, радянська міфотворчість навколо дати 23 лютого завжди була тісно пов'язана з феноменом влади, зі змінами політичного курсу в СРСР. Інтерпретації міфу про 23 лютого зазнавали трансформацій, проте в основі міфологеми завжди лежали прагнення обґрунтувати легітимність радянської влади та права на неї чергових партійних лідерів. Постійні "поліпшування", "переписування" істориками подій, пов'язаних з днем народження РСЧА, виходили з функцій радянської історіографії, які зводилися до "наукових обґрунтувань" тих чи інших ідеологічних сентенцій вождів, байдуже мали вони під собою реальну історичну основу чи ні.

ПРИМІТКИ:

1. Известия народного комиссариата по военным делам. – 1919. – 7 февраля.
2. Уржумов Н. Мысли вслух // Известия народного комиссариата по военным делам. – 1919. – 9 марта.
3. Известия ВЦИК. – 1922. – 24 февраля; Правда. – 1923. – 23 февраля.
4. Красная армия. 23 февраля 1918 г. – 23 февраля 1922 г. Юбилейный сборник, посвященный годовщине Красной Армии. – М., 1922. – С.10; Городнев. Очерки Красной Армии. – М., 1924. – С.10; Король

- А. Исторический очерк Гражданской войны и Красной Армии: пособие для занятий с красноармейцами. – М., 1925. – С.23, 25, 31; Кадишев А. Что должен знать молодой красноармеец. – М., 1925. – С.8.
5. Ярославский Е. Ленин – организатор вооруженных сил пролетариата // Правда. – 1924. – 23 февраля; Известия ВЦИК. – 1924. – 26 февраля; Ильич и Красная Армия. – М., 1924 та ін.
 6. Російський державний військовий архів. – Ф.9. – Оп.3. – Спр.249. – Арк.14.
 7. Правда. – 1928. – 23 февраля.
 8. Война и революция. – 1929. - № 2.
 9. Ворошилов К. Сталін і Червона Армія. – Х., 1929.
 10. Червона Армія. – 1933. – 6 березня.
 11. История Всероссийской Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. – М., 1942. – С.207.
 12. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1948. – С.41.
 13. Минц И. Ленин и Сталин – организаторы Красной Армии // Правда. – 1942. – 23 февраля; Городецкий Е. Славный путь // Красная звезда. – 1943. – 18 февраля.
 14. Разгром немецких захватчиков в 1918 году. Сборник. – М., 1943.
 15. Военно-исторический журнал. – 1947. - № 3. – С.6.
 16. Там само. – 1964. - № 5. – С.114-117.
 17. Там само.
 18. 50 лет Вооруженных Сил СССР. 1918-1969. – М., 1968. – С.28-32.
 19. Новый мир. – 1996. - № 2. – С.238-239.
 20. Красная звезда. – 1966. – 21 апреля.
 21. Там само. – 1991. – 12 января. – С.5.
 22. Там само.